

І. О. Кочарян

ст. викладач кафедри психології

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського "ХАІ"

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ОСОБИСТІСНОГО СИМПТОМОКОМПЛЕКСУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В статті представлені різні підходи щодо психологічної корекції відповідальності. Програма корекції особистісного симптомокомплексу відповідальності на основні її компоненти: когнітивний, регуляторний і поведінковий. Основною стратегією програми є розщеплювання зв'язку між відповідальністю і комплексом негативних емоцій з подальшою актуалізацією зв'язку з позитивними. Наголошується, що в результаті програми спостерігається оптимізація компонентної структури симптомокомплексу, вирівнювання його типологічного профілю (зниження рівня гіпервиражених типів відповідальності і підвищення рівня слабковиражених до рівня, близького до статистичної норми).

Ключові слова: відповідальність, структура відповідальності, типологія відповідальності, психокорекція.

Корекція відповідальності є формою психологічної роботи, орієнтованою на формування або посилення відповідальної поведінки особистості, усвідомлення міри особистої відповідальності за те, що відбувається в житті людини, а також на створення позитивного відношення особистості до можливості узяти на себе відповідальність у всіх сферах життєдіяльності. Подібних результатів можна добитися різними шляхами. Умовно, узагальнюючи всі підходи до психологічної корекції відповідальності, ми можемо розділити їх на дві великі групи, першу з яких можливо представити як навчання різним формам відповідальної поведінки, коли особистість шляхом інтеріоризації засвоює певні соціальні норми і моральні засади; другу — як тривалу дорогу внутрішньої роботи над собою і особистісне зростання (психотерапевтичний підхід).

Ряд дослідників, представників першого підходу (В. Ерхард, К. А. Клімова, З. Н. Борисова, Л. С. Славина, Т. Ф. Іванова) [1, 2, 3], схильні розглядати корекцію відповідальності як набір простих, поверхневих і відносно короткочасних дій, в сукупності з авторитарним стилем управління тренера групи, що дозволяють усвідомити, яка поведінка є відповідальною, соціально бажаною в суспільстві, і знайти для себе способи реалізації подібної поведінки. При цьому використовуються, перш за все, такі методи, як експлікація, заохочення, індивідуальні рекомендації і поради.

Існує цілий ряд психотерапевтичних напрямків, методи яких можливо застосовувати в практиці корекції відповідальності. Серед них слід виділити наступні підходи: психодинамічний; тілесно-орієнтований; гуманістичний.

Представники динамічного напрямку (Д. Хосперск, К. Хорні, Е. Фромм) стверджують, що вся система людської поведінки детермінована або зовні (соціальне оточення, виховання), або зсередини (спадковість, характер) [4, с. 57–60]. Унаслідок чого людина скута. А оскільки не має свободи — не має відповідальності. Ключ до корекції відповідальності слід шукати не в навчанні правильній з точки зору соціуму поведінці, а в глибокій, можливо, тривалій, психотерапевтичній роботі, що змінює характер особистості.

Основними передумовами до корекції відповідальності вважаються здібності: до розуміння зв'язку між актуальним і минулим досвідом, між нинішніми стосунками і дитячо-батьківською взаємодією; до контролю за своєю поведінкою.

В рамках психоаналітичного напрямку існує декілька підходів до корекції відповідальності. З. Фрейд і школа его-психології (А. Фрейд, Х. Хартман) бачили корінь особистісної відповідальності в розвиненості функції Его. Корекція відповідальності полягає в розвитку даної особистісної підструктури. Подібна робота в сучасному психоаналізі [4, с. 39–41] може бути обов'язковою частиною психотерапії, якщо клієнт усвідомлює власну поведінку, проте не здатний її контролювати і переосмислити. Для проведення ефективної терапії школа его-психології висунула дві умови [4, с. 40]: здібність клієнта до сприйняття реальності, навіть коли вона надзвичайно неприємна, без використання примітивних захисних механізмів (“сила Его”); здатність клієнта говорити з позиції спостерігача про менш раціональні, більш глибокі емоційні реакції (“терапевтичне розщеплювання Его”). Для розвитку функції Его в сучасному психоаналізі використовується техніка, коли клієнт спільно з терапевтом обговорює в теплій приймаючій атмосфері різні ситуації з власного життя, які викликали у нього травматичні переживання і необдумані вчинки. Поступово клієнт вчиться самостійно аналізувати власну поведінку, що робить його більш усвідомленим, а значить, відповідальним.

В рамках тілесно-орієнтованого підходу В. Райха, О. Лоуена [5, 6], методологічно близького психодинамічному, відповідальність розумілася як свобода вибору власної поведінки. Особистість може досягти свободи, лише звільнившись від ранніх психологічних травм і енергетичних блоків, розширюючи репертуар власних егозахисних механізмів і долаючи типові життєві сценарії. Психологічна корекція відповідальності з позиції тілесно-орієнтованого підходу зводиться до корекції характеру особистості. Особливість роботи з характером в рамках даного підходу полягає в опрацюванні двох рівнів функціонування особистості: психологічного і тілесно-енергетичного.

Згідно клієнт-центрованому підходу справжня відповідальність властива лише “повністю функціонуючій особистості”, за К. Роджерсом, або особистості, що самоактуалізується, за А. Маслоу. Корекція відповідальності в рамках даного підходу досягається в процесі особистісного зростання клієнта. К. Роджерс виділив три необхідних і достатніх умови ефективності терапії: конгруентність психотерапевта; емпатичне розуміння клієнта психотерапевтом; безумовне позитивне відношення терапевта до клієнта.

Програма корекції особистісного симптомокомплексу відповідальності (ПКОСВ) заснована на теоретичних уявленнях про структуру і типологію відповідальності К. А. Абульханової-Славської, О. Ф. Плахотного, В. П. Пряжеїна, Л. І. Дементій, Л. С. Славіної та В. Є. Купченко [7]. Аналізуючи дані концепції, можна виділити наступні загальні положення: 1) ефективність/неефективність життєвої стратегії особистості пов'язана з її особливостями відповідальності — структурою, рівнем, генералізованістю, інстанціями, суб'єктом, об'єктами тощо. Таким чином, програма ПКОСВ має бути направлена на зміну життєвої стратегії особистості, що неминуче веде до корекції її відповідальності; 2) для підвищення задоволеності особистості власним життям психологічну роботу необхідно здійснювати поетапно: корекція когнітивного, емоційного і регуляторного компонентів відповідальності для усвідомлення особистістю того факту, що вона сама здатна управляти власним життям, що багато в житті залежить від її власної активності; корекція поведінкового компоненту, приділяючи увагу чіткому плануванню клієнтом свого життя, формуванню у нього самостійного поведінкового навичку реалізації поставлених життєвих цілей; 3) психокорекція відповідальності повинна здійснюватися на основі диференційованого підходу, враховуючи особливості кожного типу.

Метою програми є корекція особистісного симптомокомплексу відповідальності на основі особистісного зростання і відповідних поведінкових моделей, що засновані на зрілій комунікації, емпатії і відповідальності за свої дії і вчинки. Вочевидь, що ця мета є досить загальною, проте вона об'єднує ряд конкретних завдань, які вирішуються в рамках окремих модулів програми. У даному контексті такими є: формування адекватних уявлень щодо відповідальної поведінки; підвищення рівня моральних суджень; розвиток когнітивного, поведінкового, регуляторного і емоційного компонентів відповідальності; зниження рівня гіпервиражених типів відповідальності і підвищення рівня слабовиражених до рівня, близького до статистичної норми.

Для вирішення приведених вище завдань коректувальна програма включає поведінковий і особистісний блоки. Поведінковий блок — це комплекс навчальних заходів, що спрямовані на ознайомлення учасників програми з симптомокомплексом відповідальності і його можливими проявами, а також на закріплення навичок, що сприяють реалізації відповідальності в конкретній поведінці. До таких навичок ми віднесли уміння ставити перед собою реальні і актуальні цілі, а також навик ефективно управляти власним часом. Особистісний блок — це система психокоректувальних заходів, що спрямовані на зміну мотиваційної сфери особистості з метою формування спонук особистості до зрілої, дійсно відповідальної поведінки, формування і зміни когнітивного, емоційного і регуляторного компонентів відповідальності.

У програмі ПКОСВ брали участь 36 чоловік з числа осіб тих, що звернулися за психологічною допомогою в “Асоціацію практичних психологів” м. Харкова. Група була відібрана з розрахунку по 6 чоловік — представників кожного типу особистісного симптомокомплексу відповідальності і 6 чоловік, які були віднесені нами на підставі тестування в групу “безвід-

повідальних”. Всі учасники звернулися за допомогою через ті чи інші проблеми в роботі і особистому житті.

У психокоректувальній програмі (ПКОСВ) було поставлено завдання по перетворенню окремих форм відповідальної поведінки у відповідальність, як інтегральну властивість особистості — дійсну відповідальність. У роботах Л. І. Дементій, Л. С. Славіної, В. Є. Купченко тощо було показано, що відповідальність лише тоді є інтегральною характеристикою особистості, коли в її структурі виражені всі компоненти відповідальності. Типологія відповідальності В. Є. Купченко заснована на чотирьох компонентах: поведінковому, когнітивному, емоційному і регулятивному [7]. Психокоректувальна робота з поведінковим компонентом представлена у відповідному (поведінковому) блоці програми ПКОСВ. Особистісний блок програми ПКОСВ направлений на корекцію емоційного, регуляторного і когнітивного компонентів відповідальності. Реалізація особистісного блоку, як вже наголошувалося вище, незмінно пов’язана із зміною життєвих стратегій учасників програми, а також вживанням відповідних методів з арсеналу психологічних форм психотерапії. Вибір психокоректувальних методів здійснювався на підставі завдання розвитку емоційного, регуляторного і когнітивного компонентів відповідальності і з врахуванням особистісних особливостей учасників даної програми.

План програми ПКОСВ представлений у таблиці 1.

Таблиця 1

Погодинний план програми ПКОСВ

№	Тема (вид занять), психокоректувальний блок	Завдання	час (ч.)
1	Відповідальність, свобода, атрибуція відповідальності, відповідальна поведінка (семінар), ознайомлювальний	Учасникам важливо усвідомити: що вони самі здатні управляти власним життям, що багато що в їх житті залежить від їх власної активності; можливість неадекватного сприйняття причини подій життя, що відбуваються, та способи досягнення життєвих цілей; роль відповідальності в житті особистості і власний тип відповідальності.	2
2	Методика ефективної постановки індивідуальних цілей (лекційно-практичне), поведінковий	Учасники повинні опанувати технологію постановки життєвих цілей	3
3	Ефективне управління часом (лекційно-практичне), поведінковий	Учасники повинні опанувати методики ефективного управління часом	3
4	Група зустрічей (практичне), особистісний	Учасникам важливо усвідомити: власну поведінку в контексті її відповідальності/безвідповідальності; особливості і наслідки своєї відповідальної поведінки; можливі ресурси зміни відповідальності.	72

Закінчення табл. 1

№	Тема (вид занять), психокоректувальний блок	Завдання	час (ч.)
5	Індивідуальна психокоректувальна робота (практичне), особистісний	Усвідомлення причин власної відповідальної і безвідповідальної поведінки; опрацювання психологічного травматичного досвіду	6
6	Індивідуальна психокоректувальна робота за підсумками групових практичних занять, особистісний	Підведення підсумків і закріплення отриманих навичків	3

Заняття ознайомлювального блоку спрямовані на уточнення керівником програми ПКОСВ запитів учасників і їх мотивування щодо подальшої участі. При цьому інші цілі описані в таблиці 1.

Раніше [8] було показано, що відповідальність забезпечується різними емоційними механізмами. Так, “неавтентична відповідальність” включає наступний комплекс емоцій: горе, сором, провина, страх і гнів; а “автентична відповідальність” включає емоцію радості. Таким чином, для розвитку автентичної відповідальності необхідно звільнити її від сусідства негативних емоцій і пов’язати з емоцією радості, що дозволить особистості бути відповідальною, не виходячи із страхів, побоювань і тривоги, а реалізуючи власну громадянську позицію в суспільстві.

Для розвитку емоційного, когнітивного і регуляторного компонентів відповідальності необхідно перетворити незрілі форми радості в зрілі, а також підвищити інтенсивність її переживання в учасників програми ПКОСВ. Рішення даної задачі бачиться не у формуванні ряду поведінкових навичок переживання радості, подібно до тренінгу насолоди (В. Ромек і Є. Ромек), а в зміні неефективних життєвих стратегій, звільненні від неадаптивних когніцій і патернів поведінки, що відводять людину в протилежну сторону від радості в житті.

Особистісний блок програми ПКОСВ базується на наступних основних положеннях.

У процесі психокорекції відповідальності необхідно пропрацювати бар’єри, перешкоди, що стоять на шляху близькості клієнта з головними об’єктами інфантильних конфліктів. Терапевт потрапляє в поле процесів, що відображають проблему контакту клієнта. Робота в полі переносних й контрпереносних реакцій дозволяє терапевтові пройти весь цикл контакту клієнта, звільняючи радість близькості від сусідства тривоги і страху. Таке опрацювання сприяє прийняттю клієнтом реальності і відповідальності за своє життя і вибір.

Невротичний контакт є полівекторним процесом, в якому реалізуються інфантильні конфлікти особистості. В процесі міжособистісної взаємодії у міру емоційного зближення з об’єктом прихильності суб’єкт проявляє амбівалентне відношення до партнера. Одночасно з радістю виникає інфантильна тривога, яка в певний момент досягає такої інтенсивності, що

робить подальше емоційне зближення з об'єктом руйнівним для суб'єкта, природність циклу контакту порушується, в стосунках виникає дисбаланс, і вони розпадаються.

Зрілий контакт є моноекторним процесом в системі “близькість-віддаленість”, “радість-травматичність”. З емоційним зближенням з партнером у суб'єкта зростає суб'єктивне переживання радості, а рівень тривоги залишається на колишньому рівні. Зрілий контакт і дійсна відповідальність в міжособистісних стосунках проявляються лише в тому випадку, якщо особистість не несе в собі “вантаж” інфантильних конфліктів.

В рамках програми ПКОВ застосовувалися методи провокативної дії психолога на учасників, з метою форсування психокоректувального процесу. На думку Ф. Фареллі, саме провокація дозволяє щонайшвидше досягати тих областей, яких клієнт прагне уникнути, виражаючи це своєю поведінкою [9]. Роль класичного провокативного терапевта — помічник диявола. Терапевт бере на себе негативну сторону амбівалентного відношення клієнту до об'єкта, “грає роль сатани-спокусника, спонукає клієнта продовжити “гріхопадіння”, підтримуючи його дійсне і патологічне уявлення про “добро” і вигадку виправдань такій поведінці” [9]. Він спотворює сценарії, провокуючи клієнта на їх усвідомлення.

Нами застосовувалася наступна техніка з арсеналу провокативної терапії.

Тест на реальність — принцип доведення до абсурду допомагає клієнтові усвідомити себе, визначити, підтвердити, захистити і навчити сміятися над собою.

Вербальна конфронтація — техніка, направлена на усунення невідповідності між словами і діями клієнта.

“Конфронтація негативного моделювання” — копіювання манери клієнта говорити, висміювання найбільш шкідливих для нього тематик.

Іронічні пояснення — перебільшені, абсурдні іронічні відповіді на питання клієнта.

Суперечливі повідомлення — згода і тут же твердження іншого. Використання суперечливих повідомлень дають клієнтові можливість попрацювати в розшифровці комунікацій.

Перерахування — терапевт не лише примушує клієнта скласти перелік причин його поведінки, але і сам бере в цьому участь з метою з'ясувати можливі причини захворювання і викликати реакцію клієнту.

Техніка провокуючої метафори спрямована на прискорення вбудовування учасників психотерапії в процеси один одного, створення єдиного групового поліпроцесуального простору.

В процесі психокорекції особистісного симптомокомплексу відповідальності в міжособистісних стосунках завданням психолога є вбудовування, вплітання в життєві сценарії, чекання, процеси й інші феномени актуальної проблематики клієнта, як один з головних персонажів, що діють, шляхом терапевтичної провокації. З виникненням переносних взаємин з'являється можливість опрацювати бар'єри і перешкоди на дорозі можливого емоційного зближення клієнта із значимими об'єктами в його житті. Подібні зміни вплинуть на структуру відповідальності учасників програми

ПКОСВ, змінивши не лише вираженість емоційного, регуляторного і поведінкового компонентів, але і їх змістовну, семантичну наповненість.

Для емпіричної оцінки ефективності програми корекції відповідальності нами було здійснено квазіекспериментальне дослідження із застосуванням плану для двох груп з попереднім і підсумковим тестуванням.

Експериментальна і контрольна групи були еквівалентні за кількістю випробовуваних (по 36), статевим складом (15 чоловіків і 21 жінка), віком (20–21 рік), типом прояву відповідальності (по 6 випробовуваних у кожній групі представляли п'ять типів відповідальності, виділених у нашому дослідженні, і 6 безвідповідальних), локалізацією контролю і рівнем моральної думки. У якості показників ефективності корекції відповідальності на підставі поставлених завдань були вивчені зміни динаміки результатів за наступними психодіагностичними методиками і процедурами: методика локалізації контролю О. Г. Ксенофонтової; метод моральних дилем (історій з незавершеним кінцем) Л. Кольберга; методика діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності ОДОСВ; інтерв'ю “компоненти відповідальності” Л. І. Дементій.

Після проведення ПКОСВ у членів експериментальної групи виявилось: 1) зростання різних показників інтернальності — інтернальність при описі особистого досвіду ($T=69,5$; $p<0,05$), інтернальність в судженнях про життя взагалі ($T=79$; $p<0,05$), інтернальність у професійній діяльності ($T=59$; $p<0,05$) і в сімейних стосунках ($T=97,5$; $p<0,05$); збільшення міри готовності до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів ($T=67,5$; $p<0,01$), до самостійного планування, здійснення й відповідальності за неї ($T=79$; $p<0,01$); 2) зростання рівня моральних суджень ($T=1,93$; $p<0,03$), значно збільшилось число постконвенціональних суджень; 3) профіль особистісного симптомокомплексу відповідальності вирівнюється — високі показники різних типів відповідальності знижуються, низькі — зростають, наближуючись до нормативних; 4) поліпшення компонентної структури відповідальності — підвищення показників когнітивного ($T=73$; $p<0,05$), емоційного ($T=81,5$; $p<0,05$) та поведінкового компонентів ($T=65,5$; $p<0,01$).

Таким чином, запропонована програма корекції відповідальності (ПКОСВ) є ефективною.

Висновки

ПКОСВ ґрунтується на наступних принципових положеннях: 1) комплексність — здійснюється на всіх рівнях її структури: особистісному (емоційному, когнітивному, регуляторному) і поведінковому (уміння, навички); 2) диференційованість корекційного підходу до кожного типу відповідальності; 3) методична еkleктичність — включає різні коректувальні підходи і техніки. У той же час, стратегічно в її основу покладені гуманістичні принципи клієнт-центрованої терапії К. Роджерса. Основне в даному підході — допомогти клієнтові увійти до власного внутрішнього світу, у власні переживання за рахунок забезпечення необхідних і достатніх умов терапевтичної зміни клієнта.

Завдання ПКОВ: 1) формування адекватних уявлень про відповідальну поведінку; 2) збільшення рівня відповідальності учасників програми; 3) підвищення рівня усвідомлення ролі відповідальності в житті учасників програми; 4) формування навичок планування і регуляції діяльності.

Для розвитку автентичної відповідальності необхідно звільнити відповідальність від сусідства негативних емоцій і пов'язати з емоцією радості, що дозволить особистості бути відповідальною, не виходячи із страхів, побоювань і тривоги, а реалізуючи власну громадянську позицію в суспільстві.

Після проведення ПКОВ у членів експериментальної групи виявилося: 1) зростання різних показників інтернальності — інтернальність при описі особистого досвіду, інтернальність в судженнях про життя взагалі, інтернальність у професійній діяльності і в сімейних стосунках; збільшення міри готовності до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів, до самостійного планування, здійснення й відповідальності за неї; 2) зростання рівня моральних суджень, значно збільшилось число постконвенціональних суджень; 3) профіль особистісного симптомокомплексу відповідальності вирівнюється — високі показники різних типів відповідальності знижуються, низькі — зростають, наближуючись до нормативних; 4) поліпшення компонентної структури відповідальності — підвищення показників когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів.

Література

1. Иванова Т. Ф. Изучение и формирование ответственности у младших школьников [Электронный ресурс] / Т. Ф. Иванова // Методические рекомендации для учителей, воспитателей школ и учреждений повышенного уровня образования; под редакцией доктора психологических наук, профессора М. В. Матюхиной. — Режим доступа до стат.: <http://www.psyportal.info/psypage/st1.shtml>
2. Климова К. А. О формировании ответственности у детей 6–7 лет / К. А. Климова // Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. — М.: Наука, 1968. — С. 328–353.
3. Славина Л. С. Роль мотива и способов поведения при выполнении школьниками общественных поручений / Л. С. Славина // Вопросы психологии личности школьника. — М.: Наука, 1978. — 298 с.
4. Бурлачук Л. Ф. Психотерапия. Психологические модели: Учебник для вузов / Бурлачук Л. Ф., Кочарян А. С., Жидко М. Е. — 3-е изд., стереотип. — СПб.: Питер, 2009. — 496 с.
5. Лоуэн А. Психология тела: биоэнергетический анализ тела / Лоуэн А. — Институт общегуманитарных исследований, 2000. — 256 с.
6. Лоуэн А. Радость / Лоуэн А. — Институт общегуманитарных исследований, 1995. — 171 с.
7. Купченко В. Е. Особенности характеристик жизненного пути у лиц с различным типом ответственности : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія. Історія психології” / В. Е. Купченко. — Омск, 2004. — 20 с.
8. Кочарян І. О. Типологічні особливості організації особистісного симптомокомплексу відповідальності / І. О. Кочарян // Актуальні проблеми практичної психології: Збірник наукових праць. — Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2006. — С. 120–123.
9. Кочарян И. А. Провокативный поход в психокоррекции проблем эмоциональной близости и ответственности в межличностных отношениях / И. А. Кочарян // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія “Психологія”. — Вип. 39. — № 793. — Харків, 2008. — С. 223–229.

И. А. Кочарян

Национальный аэрокосмический университет им. Н. Е. Жуковского “ХАИ”

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ЛИЧНОСТНОГО СИМПТОМОКОМПЛЕКСА ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

Программа коррекции личностного симптомокомплекса ответственности направлена на основные ее компоненты: эмоциональный, когнитивный, регуляторный и поведенческий. Основной стратегией программы является расщепление связи между ответственностью и комплексом негативных эмоций с последующей актуализацией связи с позитивными. Отмечается, что в результате программы наблюдается оптимизация компонентной структуры симптомокомплекса, выравнивание его типологического профиля (снижение уровня гипервыраженных типов ответственности и повышение уровня слабовыраженных до уровня, близкого к статистической норме).

Ключевые слова: ответственность, структура ответственности, типология ответственности, психокоррекция.

I. Kocharyan

National aerospace university the name of N. E. Zhukovski

PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF COMPLEX OF PERSONALITY RESPONSIBILITY SYMPTOMS

Summary

The program of complex of personality responsibility symptoms directed on its basic components: emotional, cognitive, regulator and behavioural. The basic strategy of the program is splitting of communication between responsibility and a complex of negative emotions with the subsequent actualisation of communication with positive. It is noticed, that as a result of the program optimisation of componental structure of symptoms complex, alignment of its typological profile (decrease in level of the hyper-expressed types of responsibility and increase of level lowexpressed to the level close to statistical norm) is observed.

Key words: responsibility, structure of responsibility, typology of responsibility, psychocorrection.